

MONIKA CZEREPOWICKA
SEBASTIAN PRZYBYSZEWSKI
Wydział Humanistyczny
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ul. Kurta Obitzta 1
10-725 OLSZTYN
tel. 89 524 63 61
e-mail: czerepowicka@gmail.com, sebastian.przybyszewski@wp.pl

WSTĘPNE UWAGI O NEGACJI W WIELOWYRAZOWYCH JEDNOSTKACH WERBALNYCH*

SŁOWA KLUCZOWE: negacja, jednostka wielowyrzowa, frazeologia, leksykografia, polaryzacja ujemna

KEYWORDS: negation, multiword unit, phraseology, lexicography, Negative Polarity Item

ON NEGATION IN VERBAL MULTIWORD UNITS. PRELIMINARY REMARKS

ABSTRACT: The authors discuss negation in Polish verbal multiword units seen from a grammatical and lexicographic perspective. The analyzed units are taken from contemporary dictionaries of Polish (especially *Inny słownik języka polskiego* and *Wielki słownik języka polskiego*) as well as from the National Corpus of Polish. It is indicated that negation may appear in sentences containing verbal multiword units in three different ways: either formally, where the particle *nie* ('not') stands directly in front of a verbal component, or next to a verbal component higher in a sentence structure, or pragmatically (not expressed explicitly by any negating word but assumed from the context). Moreover, the authors refer to the theory of polarity, discussing the possibility of treating the analyzed verbal multiword units as examples of Negative Polarity Items.

* Praca naukowa finansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2013/09/B/HS2/01222.

W tradycji dociekań nad negacją preferowano pogląd, że jest ona wtórna wobec zdań twierdzących. Za asymetrycznością zdań twierdzących i przeczących opowiada się, jak pisze Horn (1989, s. 3), zdecydowana większość badaczy, którzy zwracają uwagę, iż każde zdanie przeczące odwołuje się do jakiegoś zdania twierdzącego. Analogiczna zależność nie występuje w przypadku zdań twierdzących. Stąd można traktować negację jako twierdzenie drugiego rzędu, co oznacza, że zdania zawierające negację odnoszą się do zdań twierdzących, a te z kolei odnoszą się bezpośrednio do świata pozajęzykowego. W pracach lingwistycznych, ze względu na aktualne rozczłonkowanie zdania, mówi się o negacji rematycznej (zewnątrznej) oraz negacji wewnętrznej (EJO, s.v. *negacja*). W pierwszym przypadku negacja pełni funkcję rematu w zdaniu, w którym wypowiedzany jest jakiś sąd (np. *Zaprzeczam, jakoby widział podejrzanego; Nieprawdą jest, że świadek widział podejrzanego*). Wykładnikami negacji wewnętrznej są wewnątrzzdaniowe partykuły przeczące; w języku polskim z reguły jest to partykuła *nie*¹ (np. *Piotr nie widział Jana* – tematem jest tu *Piotr*, a rematem pozostała część zdania). Negację dzieli się również na zdaniową, wyrazową (komponentową), leksykalną i metajęzykową (Israel 2011; Klima 1963; Penka 2016). Przy negacji zdaniowej partykuła przecząca zwykle poprzedza czasownik pełniący funkcję orzeczenia. W negacji wyrazowej partykuła przecząca odnosi się do innego niż orzeczenie składnika zdania (por. *Piotr widział nie tego człowieka*). Negacja leksykalna z kolei to morfem przeczący włączony w strukturę danej jednostki (np. *nieodpowiedzialny, dysfunkcja, antyfasyzm*). Natomiast negacja metajęzykowa dotyczy raczej zaprzeczenia stwierdzalności czegoś niż prawdziwości i fałszywości wyrażonego sądu (np. *To nie jest kawa. To jest Jakobs; To nie jest fi'zyka. To jest, 'fizyka*).²

Użycie negacji w zdaniu polskim ma konsekwencje gramatyczne (w postaci zmiany przypadku dopełnienia bliższego z biernika na dopełniacz po poprzedzonym partykułą przeczącą czasowniku przechodnim) oraz leksykalne, wynikające z charakterystycznej dla języka polskiego podwójnej negacji (zmiany: *zawsze > nigdy, ktoś > nikt, coś > nic* etc.). Na poziomie frazy czasownikowej, której komponentem jest *nie* stojące przed formą czasownika i jednocześnie mającej prawostronnie otwartą pozycję dla dopełnienia bliższego, pozycja ta będzie wypełniana grupą nominalną w dopełniaczu, czyli innymi słowy, fraza czasownikowa będzie miała rekcję dopełniaczową.

W tym artykule zajmiemy się negacją w kontekście wielowyzwanych jednostek werbalnych, a konkretnie tych spośród fraz czasownikowych, które otwierają

¹ Leksem *nie* traktowany jest jako partykuła m.in. w: Grochowski 1986 (wyróżniono tu dodatkowo *nie* dopowiedzeniowe) czy Grochowski 2001. Natomiast w: Grochowski, Kisiel, Żabowska 2014 nie zaliczono *nie* do partykuł, lecz potraktowano je jako modyfikator deklaratywności.

² Każda negacja ma naturę metajęzykową, jednakże użyte tu wyrażenie *negacja metajęzykowa* jest traktowane jako termin odnoszący się do specyficznego sposobu użycia *nie*.

lewostronnie miejsce dla podmiotu w mianowniku. W funkcjonalnej klasyfikacji związków frazeologicznych A.M. Lewickiego są one określane mianem zwrotów grupy werbalnej (Lewicki 1986). Jednostki języka wyodrębniamy zgodnie z założeniami opisu języka zaproponowanymi przez A. Bogusławskiego (Bogusławski 1976; Grochowski 1982). Niniejszy artykuł ma na celu przede wszystkim – zaznaczoną w tytule – wstępną prezentację badanego materiału i przedstawienie zarysowującej się problematyki, stąd wiele uwagi poświęcono poniżej krytycznemu oglądowi tego, jak interesujące nas frazeologizmy odnotowane są w wybranych współczesnych słownikach języka polskiego.

Negacja *sensu largo* jest obecna w ciągach wielowyrazowych najczęściej poprzez użycie partykuły *nie*. Jednak może się też przejawiać poprzez inne leksemy, np. przyimek *bez* (por. {*coś*} *mija bez echa*; {*coś*} *jest bez ceny*; *bez owijania w bawełnę*), spójnik *ani* (por. {*ktoś*} *ani się obejrzy*; {*coś*} {*kogoś*} *ani ziębi, ani grzeje*). Są też ciągi, które występują zarówno z partykułą *nie*, jak i spójnikiem *ani*, np. {*ktoś*} *nie zna dnia ani godziny*, {*ktoś*} *nie jest pewny dnia ani godziny*, {*ktoś*} *nie może ruszyć ręką ani nogą*. Rodzi się w tym miejscu pytanie, czy *nie* należy uznać za segment jednostki wielowyrazowej, czy też może jest to realizacja systemowej operacji składniowej, jaką jest zaprzeczenie czasownika.

Odpowiedź na to pytanie okazała się kluczowa podczas pracy nad słownikiem paradygmatów frazeologizmów werbalnych Verbel (Czerepowicka, Kosek, Przybyszewski 2014). Początkowo problem miał charakter praktyczny (sposób notacji jednostek), ale, jak się wkrótce okazało, także teoretyczny. Polega on bowiem na ustaleniu granic jednostek językowych. Rejestrując w bazie jednostki wielowyrazowe, zauważyliśmy, że obok zwrotów występujących w kontekstach zarówno afirmatywnych, jak i negacyjnych (*Jan zbija bąki* vs. *Jan nie zbija bąków*) istnieje grupa takich zwrotów, które zdecydowanie częściej niż pozostałe występują w kontekście negacyjnym³. Postanowiliśmy przyjrzeć im się bliżej, by odpowiednio odnotować je w słowniku. W naszej bazie (stanowiącej podstawę Verbla) uwzględniliśmy ponad 200 jednostek tego typu, np. {*ktoś*} *nie chce {kogoś} znać*, {*ktoś*} *nie miał nic w ustach*, {*ktoś*} *nie kiwnie palcem*, {*ktoś*} *nie puszcza pary z ust*, {*ktoś*} *nie pasa z {kimś} świń*, {*coś*} *nie ma ceny*. Ustalając listę frazeologizmów werbalnych, przeprowadziliśmy kwerendę słownikową. Podstawowymi źródłami były dla nas współczesne opracowania leksykograficzne – *Inny słownik języka polskiego* (ISJP) oraz *Wielki słownik języka polskiego* (WSJP). Niekiedy sięgaliśmy również do *Uniwersalnego słownika języka polskiego* (USJP), *Wielkiego słownika frazeologicznego* (WSF), *Słownika języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego

³ Warto odnotować, że obok frazeologizmów, które zwykle występują w formie zanegowanej, są też takie jednostki wielowyrazowe, w których negacja jest zablokowana (por. *składać grosz do grosza*), na co zwróciła nam uwagę Elżbieta Hajnicz.

(SJPD) i innych źródeł⁴. Wybór ISJP i WSJP wydaje się dość oczywisty. Oba opracowania wyróżniają się, zwłaszcza na tle tradycyjnej polskiej leksykografii, zdyscyplinowanym opisem leksykograficznym i jasnymi zasadami rejestracji jednostek. W pracach redaktorskich obu dzieł sięgano do korpusów, odpowiednio: Korpusu Języka Polskiego PWN i Narodowego Korpusu Języka Polskiego (NKJP). W słownikach tych, charakteryzujących się pewnym stopniem zdyscyplinowania metodologicznego, można jednak zauważyć znaczne różnice zarówno w sposobie notacji, jak i zawartości listy haseł. Tylko w 77 z 206 interesujących nas jednostek partykułę *nie* włączono do zwrotu w obu słownikach. W pozostałych wypadkach odnotowaliśmy różnice notacji, zob. tabela 1.

sposób notacji	ISJP – z <i>nie</i> WSJP – bez <i>nie</i>	ISJP – bez <i>nie</i> (w opisie: ZWYKLE NEG) WSJP – z <i>nie</i>	WSJP – fraza czasownikowa ISJP – fraza innego typu	ISJP – fraza czasownikowa WSJP – fraza innego typu
liczba jednostek	1	52	9	1

Tabela 1. Różnice w notacji frazeologizmów z *nie* w ISJP i WSJP

Pierwsza zasadnicza różnica dotyczy włączania segmentu *nie* do składu związku frazeologicznego. Wydaje się, że redaktorzy ISJP stosują bardziej restrykcyjne zasady uznawania partykuły *nie* za komponent jednostki wielowyrazowej i częściej niż autorzy WSJP wyłączają ją ze składu zwrotu, nie pomijając jednak informacji o negacji. Skutkuje to afirmatywną postacią jednostki w słowniku, z jednoczesną informacją: ZWYKLE NEG, np. przy jednostkach: *{ktoś} nie zna się na żartach*, *{ktoś} nie ma gdzie głowy przytulić*. W grupie badanych haseł w ISJP 52 opatrzone taką informacją. Dla porównania – w WSJP jednostki te zanotowano w postaci zanegowanej. Innymi słowy, w WSJP partykuła *nie* została zinterpretowana jako składnik zwrotu, np.: *{ktoś} nie zna się na żartach*, *{ktoś} nie ma gdzie głowy przytulić/sklonić/schronić*, *{ktoś} nie sprzeda tanio swojej skóry*, *{ktoś} nie*

⁴ Wiele interesujących fraz czasownikowych jest odnotowanych w sondach słownikowych A. Bogusławskiego i współautorów. Autorzy *Verba polona abscondita* (Bogusławski, Danielewiczowa 2005) odnotowują frazy czasownikowe, których nie znajdziemy ani w słownikach frazeologicznych, ani w słownikach ogólnych języka polskiego. Niektóre przykłady jednostek wielowyrzowych potraktowaliśmy odmiennie niż autorzy wymienionego opracowania, np. *ktoś nie ma moralnego prawa do_ / żeby_* wydało nam się połączeniem jednostek w kontekście takich choćby alternatywnych poprawnie zbudowanych i niekoniecznie pretendujących do miana jednostek języka ciągów, jak: *ktoś odmawia komuś moralnego prawa do czegoś*, *ktoś nie czuje moralnego prawa do czegoś*, *ktoś ma moralne prawo do czegoś*, *ktoś stracił moralne prawo do czegoś*, *coś daje komuś moralne prawo do czegoś*. Podobnie np. *ktoś do kogoś nic nie ma* (nb. autorzy podają przykład: *On chyba coś do mnie ma*) wydawało się nam raczej realizacją jednostki *{ktoś} ma {coś} do {kogoś}*.

pokazuje czegoś po sobie, {ktoś} nie owija w bawełnę, {ktoś}/{coś} nie ma sobie równych, {ktoś} nie rodzi się na kamieniu, {ktoś} nie daje po sobie czegoś poznać.

W obu słownikach wyraźnie widoczne są różnice nie tylko w składzie związku frazeologicznego, ale także w jego interpretacji gramatycznej. Istnieją bowiem jednostki, które w WSJP są rejestrowane jako frazy czasownikowe, a w ISJP notuje się je jako frazy innego typu – rzeczownikowe, przymiotnikowe lub przysłówkowe. Dotyczy to m.in. ciągu *{ktoś} nie powiedział ostatniego słowa*, który WSJP przywołuje w przytoczonym właśnie kształcie, natomiast ISJP rejestruje frazę rzeczownikową *ostatnie słowo*, opatrzoną informacją ZWYKLE NEG. Podobnie odnotowano ciąg *{ktoś} nie da złamanego grosza*. Autorzy ISJP wyodrębnili frazę rzeczownikową *złamany grosz*, natomiast twórcy WSJP frazę czasownikową *{ktoś} nie dał/nie wziął/nie wydał złamanego grosza*⁵. W taki sam sposób opisano ciąg *{ktoś} nie pamięta o bożym świecie*, który WSJP hasłuje w przywołanej postaci, natomiast ISJP porzestaje na wyrażeniu *boży świat*.

Różnice w interpretacji gramatycznej jednostek wielowyrazowych polegają również na tym, że redaktorzy ISJP notują frazę przymiotnikową, natomiast WSJP – frazę czasownikową, por. *{coś} nie jest warte funta kłaków* (*{coś} jest warte funta kłaków*) w WSJP oraz *wart funta kłaków* w ISJP. Warto zauważyć, że nie wydaje się nie zmieniać znaczenia wymienionej jednostki – zarówno forma twierdząca ciągu, jak i jego odpowiednik z partykułą przeczącą znaczą ‘coś jest mało wartościowe’⁶.

Zdarza się i tak, że redaktorzy WSJP notują frazę czasownikową, a twórcy ISJP – frazę przysłówkową. Taka sytuacja zachodzi w przypadku ciągu *{ktoś} nie daje się dwa razy prosić*, który w tej postaci notowany jest w WSJP, natomiast w ISJP znajdujemy jedynie połączenie *dwa razy*. Na marginesie odnotujemy, że czasem fraza, zarówno w ISJP, jak i WSJP zanotowana jako przysłówkowa, w tradycyjnych słownikach jest składnikiem rzekomej frazy czasownikowej, np. *{ktoś} nie ma za grosz czegoś* – w WSF znajdujemy *nie mieć, nie posiadać czegoś (ani) za grosz*, podczas gdy WSJP i ISJP mają frazę przysłówkową *za grosz*.

Możliwa jest również sytuacja, w której jeden słownik notuje jednostkę wielowyrazową, a drugi – leksem czasownikowy, np. w ISJP notuje się czasownik dokonany *usiedzieć* z informacją ZWYKLE NEG, natomiast w WSJP – jednostkę wielowyrazową *{ktoś} nie może usiedzieć na miejscu*. Podobne różnice w kwalifikacji jednostki znajdujemy w przypadku ciągu *{ktoś} nie omieszka zrobić czegoś*: ISJP notuje go w przywołanej postaci i interpretuje jako frazę czasownikową

⁵ W definicji ISJP czytamy: „Jeśli ktoś nie dał, nie wziął, nie wydał itp. **złamanego grosza** lub **trzech groszy**, to nie dał, nie wziął lub nie wydał żadnych pieniędzy”. Wydaje się, że w opisie gramatycznym jednostki brak kwalifikatora ZWYKLE NEG.

⁶ Z podobną sytuacją mamy do czynienia w: *{coś} nie zda się psu na budę / {coś} zda się psu na budę* – zarówno ISJP jak i WSJP notują obie wersje.

dokonaną, natomiast WSJP odnotowuje wyłącznie ciąg *nie omieszkać* i zalicza go do leksemów. Takie same decyzje podjęli leksykografowie przy ciągu *{ktoś} nie może* łączącego się z bezokolicznikiem (por. *Nie mógł się napatrzeć*): w WSJP mamy czasownik *nie móc*, a w ISJP frazę czasownikową o tej samej postaci. Z identyczną sytuacją mamy też do czynienia przy *nie posiadać się* (np. *nie posiadać się z radości*), *nie oglądać się* (w znaczeniu ‘zrealizować swój zamiar, nie biorąc pod uwagę innych osób’), *nie umywać się*.

Są też i inne różnice: WSJP notuje leksemy czasownikowe *nie dojechać*, *nie grzeszyć*, natomiast ISJP odpowiednio: *dojechać*, *grzeszyć*, w obu wypadkach uzupełniając informacją ZWYKLE NEG. WSJP *{ktoś} ani mru, mru* traktuje jako frazę czasownikową z komentarzem gramatycznym: *we wszystkich formach ta sama postać. Zwykle tr. rozk.*, podczas gdy w ISJP jest to wykrzyknik *ani mru, mru* synonimiczny do *ani słowa*.

Zdarza się i tak, że jeden słownik daną jednostkę notuje, drugi ją pomija. Na przykład ISJP rejestruje ciągi: *{ktoś} nie znajduje słów, żeby...*, *{ktoś} nie pozostaje {komuś} dłużny*, *{ktoś} nie ugina przed {kims} karku*, natomiast brak ich w WSJP (34 zwroty). Być może wynika to z ciągle trwających prac nad *Wielkim słownikiem języka polskiego*.

Różnice w słownikach dotyczą także składu jednostek. Wydaje się, że obecność *nie* przy czasowniku modalnym powoduje pewne zamieszanie, w wyniku którego leksykografowie są bardziej skłonni zaliczyć partykułę do składu jednostki wielowyrazowej. Na przykład WSJP w artykule *{ktoś} nie wierzy własnym oczom* odnotowuje następujące warianty: *{ktoś} nie dowierza własnym oczom*, *{ktoś} nie może uwierzyć własnym oczom*, *{ktoś} oczom nie wierzy*.

Czasami redaktorzy idą o krok dalej i do składu jednostki włączają czasownik modalny, por. *{ktoś} nie może usiedzieć na miejscu* (WSJP). Faktycznie, w większości przykładów w NKJP można zaobserwować czasownik modalny poprzedzający ciąg *usiedzieć na miejscu*. Znajdujemy jednak również przykłady typu: *Chłopak nie do poznania – nie usiedzi na miejscu*, „*żywe srebro w nogach*”. Powstaje wątpliwość, czy jednostka nie powinna mieć postaci *{ktoś} nie usiedzi na miejscu*.

Na koniec odnotujmy, że nie wszystkie z interesujących nas jednostek zostały w ogóle odnotowane w ISJP lub WSJP. Dotyczy to np. jednostek *{ktoś} nie urodził się wczoraj* czy *{ktoś} nie czuje nad sobą bata*.

Z przeprowadzonej analizy materiału leksykograficznego wynika, że postać jednostki wielowyrazowej nie jest sprawą oczywistą. Stanowiska leksykografów na temat włączania lub wykluczania segmentu *nie* ze składu jednostek wielowyrazowych bywają różne. Tradycja leksykograficzna nie mogła zatem stanowić jedyne wskazania w naszych badaniach nad paradygmatami frazeologicznych jednostek werbalnych.

Jak wspomnieliśmy w wstępie, przedmiotem naszego zainteresowania są wielowyrzowe jednostki frazeologiczne pojawiające się z reguły w towarzystwie

partykuły przeczącej, których centrum stanowi komponent werbalny z dodatkowym zastrzeżeniem, że mają one lewostronnie otwartą pozycję dla podmiotu w mianowniku (zwroty grupy werbalnej w rozumieniu A.M. Lewickiego, por. Lewicki 1986). Gdyby zrezygnować z ostatniego kryterium, do badanej grupy należałoby włączyć więcej połączeń. Dla zobrazowania – w WSJP znaleźliśmy około 560 jednostek, w składzie których pojawia się partykuła *nie*, np. *bez kija nie podchodź; bez wódki nie razbieriosz; bujać to my, ale nie nas; było, nie było; nie bardzo; nie łaska; nie inaczej; święty Boże nie pomoże; żyć nie umierać; coś tu nie gra; nie ma gdzie palca wcisnąć; nie ma porównania*.

Po opisie sposobów hasłowania przyjrzymy się wybranym jednostkom. Zaczniemy od ciągu, co do interpretacji którego oba słowniki są zgodne, zob. tabela 2.

	ISJP	WSJP
postać hasła	wy•le•wać, •wa. 1 Mówimy, że ktoś nie wylewa za kołnierz , jeśli lubi napić się alkoholu. <i>Nigdy nie byłam damą, klnę jak szewc i za kołnierz nie wylewam.</i>	ktoś nie wylewa za kołnierz
informacja gramatyczna	FCZ NDK	fraza czasownikowa, ndk, npch, odmienne: <i>nie wylewać</i>

Tabela 2. Opis gramatyczny frazeologizmów z *nie*: przykład pierwszy

We wszystkich przykładach odnotowywanych we wspomnianych słownikach *nie* pojawia się bezpośrednio przed czasownikiem. Z kolei dane korpusowe (NKJP) dostarczają przykładów o wiele bardziej zróżnicowanych:

- (1) W firmie zostali tylko ci, którzy mają dwie lewe ręce lub z a k o ł n i e r z n i e w y l e w a j ą.
- (2) Irlandczycy oczywiście n i e w y l e w a j ą z a k o ł n i e r z. Ich puby, ciemny Guinness, a także niektóre gatunki whisky znane są na całym świecie.
- (3) Stefan Chudzik, kierownik działu rolnego, człowiek o złotym sercu, wszystkim życzliwy, nie lubił w y l e w a ć z a k o ł n i e r z.
- (4) Anna zakochana jest po uszy w piosenkarzu Enrique Iglesiasie, a ten do w y l e w a j ą c y c h z a k o ł n i e r z n i e n a l e ż y.
- (5) Nikt mi nie powie, że taki generał WP czy POLICJI to chodząca świętość (gen. Kowalczyk) i w y l e w a z a k o ł n i e r z.
- (6) Jeszcze na początku wydawało mi się, że uda mi się w y l e w a ć z a k o ł n i e r z, ale mój kompan nie spuszczał mnie z oka, picie to męska sprawa, przynajmniej tu, na Wschodzie, kto nie pije, ten jest bez szans.

(7) A ci co go oceniali to wylewają za kołnierz?

Większość korpusowych zdań stanowią przykłady z *nie* znajdującym się bezpośrednio przy formie czasownikowej (zdania 1, 2). Widać jednak, że negacja może pojawić się nie bezpośrednio przy jednostce wielowyrazowej, ale wyżej w strukturze zdania, por. zdania 3, 4⁷. W przykładzie 5 natomiast wykładnik negacji odnoszący się do badanej jednostki pojawia się w konstrukcji nadrzędnej i z sensu wypowiedzenia wnioskujemy, że afirmatywna postać ciągu została zaprzeczona. Może również być i tak, jak w przykładzie 6, że negacyjna interpretacja omawianego ciągu jest konsekwencją użytego w zdaniu nadrzędnym czasownika kontrfaktywnego *wydawać się*, który wprowadza presupozycję (*wydawać się* presuponuje, że mamy do czynienia ze stanem przeciwnym). W przykładzie 7 mamy natomiast do czynienia z pytaniem retorycznym⁸. Jeśli nawet spróbujemy na nie odpowiedzieć, to naturalną odpowiedzią będzie zaprzeczenie.

Kolejna jednostka stwarza więcej wątpliwości, co widoczne jest w różnicach notacji w ISJP oraz WSJP, zob. tabela 3.

	ISJP	WSJP
postać hasła	ba•weł•na , D •ny, C •nie 2 Mówimy, że ktoś nie owija w bawełnę jakichś kłopotliwych spraw, jeśli mówi o nich wprost, nie ukrywając niczego. <i>Nie owijał niczego w bawełnę, jeśli w kim dopatrył się wad, to pisał, co myślał... No to mów, tylko bez owijania w bawełnę.</i>	ktos nie owija w bawełnę; bez owijania w bawełnę
informacja gramatyczna	FCZ PCH NDK [(B)] ZWYKLE NEG	fraza czasownikowa, ndk, npch, odmienna: <i>nie owijać</i> ; fraza przysłówkowa, ndm

Tabela 3. Opis gramatyczny frazeologizmów z *nie*: przykład drugi

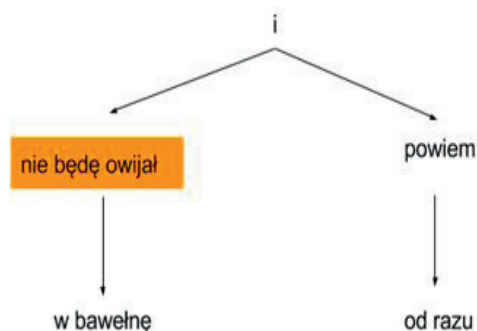
⁷ Oczywiście frazeologizmy werbalne charakteryzują się poza tym nieciągłością rozumianą w ten sposób, że są podzielne na – minimum dwie – części (Bogusławski 1989), np. *Nie wylewać, mój drogi, za kołnierz, to nic złego.* (przykład z Bogusławski 1989, 14). Jednakże nieciągłość ta nie może wystąpić między samym segmentem *nie* i czasownikiem, z którym *nie* się łączy, jeśli oba te elementy są składnikami tego samego zdania pojedynczego.

⁸ Pytania retoryczne, zawierające postać frazy czasownikowej z pominiętą partykułą przeczącą, mają formalnie postać pytania, lecz ze względu na moc illokucyjną są asertywami. Przy czym pytania retoryczne zawierające negację są asertywami twierdzącymi, zaś pytania retoryczne bez negacji – jak w przykładzie 7 – są asertywami przeczącymi (Sadock 1974). Magdalena Danielewiczowa stwierdza, że pytania retoryczne zawierają dicta tematyczne, dzięki którym można wnioskować, jaka odpowiedź jest poprawna według mówiącego (Danielewiczowa 1996). Dla Searle'a (1979) pytania retoryczne są asertywami wyrażonymi w formie zdania pytającego, czyli pośrednimi aktami mowy.

Przyjrzyjmy się następującym przykładom:

- (8) Nie będę owijał w bawełnę i powiem od razu. To koniec.
 (9) (...) Pawłowski *nie* zamierzał niczego *owijać* w bawełnę.
 (10) W byłym ZSRR nie biorą tylko ryby, więc *nie* trzeba nic *owijać* w bawełnę.
 (11) Ona doprawdy uwielbia utrudniać sprawę i *owijać* wszystko w bawełnę.
 (12) Pracować pod pańskim kierownictwem – *nie* *owijajmy* rzeczy w bawełnę – to przecież zaszczyt dla każdego lekarza, nie tylko dla początkującego.

Podobnie jak w wypadku jednostki *ktoś nie wylewa za kołnierz* partykuła *nie* pojawia się w różnych pozycjach w zdaniu, co obrazują drzewka składniowe na rysunkach 1 i 2:

Rys. 1. Drzewo zależności składniowych

Rys. 2. Drzewo zależności składniowych

Obserwujemy, że partykuła *nie* może występować nie tylko bezpośrednio przy komponentie werbalnym jednostki wielowyrzowej. Jeśli występuje na wyższym poziomie struktury zdaniowej, to jest to dokładnie o jeden poziom wyżej⁹, np. przy czasowniku modalnym (por. przykład 10) lub nawet ciągu wielowyrzowym (*{ktoś} ma {coś} w zwyczaju*), jak w przykładzie 13:

- (13) Zaczynało się od alkoholu, którego 37-latek bynajmniej nie miał w zwyczaju *wylewać* za kołnierz.

Przyjrzyjmy się jeszcze przykładom 11, 12, które rzucają nowe światło na zagadnienia związane z negacją. Po pierwsze, widzimy, że komponent *nie* nie jest

⁹ Autorzy *Składni współczesnego języka polskiego* (Saloni, Świdziński 2012, s. 158) zwracają uwagę, że wpływ negacji na zmianę rządu czasownika jest w języku polskim na tyle silny, że zmiana rekcji na dopełniaczową może się dokonywać nawet w dłuższym szeregu czasowników, z których drugi i kolejne występują w bezokoliczniku, por. *On nie zamierzał przestać studiować algebry*. Frazy czasownikowe nie wydają się wchodzić w analogiczne struktury.

składnikiem obligatoryjnym wypowiedzeń w trybie oznajmującym. Po drugie, zauważamy również, że pojawia się on w formach określonego typu. W NKJP znaleźliśmy 36 form trybu rozkazującego. Wszystkie poprzedzała partykuła *nie*.

Występowanie form zaprzeczonych w rozkazniku obserwujemy także w jednostkach wielowyrazowych bez segmentu *nie*, jak np. {*ktoś*} *odwraca kota ogonem*. Przeglądarka IPI PAN obsługująca NKJP znajduje 213 form tej jednostki oznaczonych jako rozkaznikowe. Wszystkie były poprzedzone partykułą *nie*, oto niektóre z nich:

- (14) Ale skoro przysyłasz swój tekst na grupę, to zaufaj ludziom, którzy chcą Ci coś ważnego powiedzieć i *nie odwracaj kota ogonem*. Chcesz – to wykorzystasz nasze opinie, a jak *nie*, to świat się nie zawali, ani Twój ani mój, ani NASZ wspólny.
- (15) Kredyty też były udzielane bez przymusu, a i brać *nie* było obowiązku. Pełna liberte więc *nie odwracajcie kota ogonem*.

Dla porównania wśród 23 form rozkaznikowych jednostki *ktoś bije pianę* znaleźliśmy 14 form zaprzeczonych. Zatem stosunek liczbowy form negacyjnych do afirmatywnych jest w tym wypadku bardziej wyrównany. Zestawiając odsetek wszystkich form afirmatywnych i zaprzeczonych oraz form rozkaznikowych afirmatywnych i zaprzeczonych obu jednostek, pokusimy się o stwierdzenie, że można mówić *nie* tylko o negacji na poziomie leksykalnym (wtedy gdy segment *nie* należy do postaci jednostki wielowyrazowej), składniowym (gdy jest standardową operacją zdaniową przynależną zarówno leksemom, jak i frazeologizmom), ale również na poziomie morfologicznym. Pojawia się ona wtedy, gdy w określonym typie form dominują wystąpienia zaprzeczone. W wielowyrazowych jednostkach werbalnych dotyczy to form trybu rozkazującego.

Z przeanalizowanego materiału wynika, że istnieją trzy typy mających różny charakter operacji, pozwalające na usunięcie partykuły *nie* z zajmowanego przez nią miejsca. Pierwsza polega na jej przesunięciu, najczęściej wyżej w strukturze zdania, przed nadrzędnik. Druga operacja, funkcjonująca przede wszystkim na poziomie leksykalnym, to zastąpienie segmentu *nie* innym wyrażeniem, co często pociąga za sobą potrzebę transformacji składniowych (np. *bez*, por.: *nie owijać w bawełnę* – *bez owijania w bawełnę*); zauważyć można jednak, że ta właściwość dotyczy jednostek charakteryzowanych w ISJP za pomocą formuły ZWYKLE NEG. Trzecia, z natury pragmatyczna, operacja to całkowite wyeliminowanie wyrażenia przeczącego ze zdania i odwołanie się do szerszego kontekstu (językowego lub sytuacyjnego), por. przykłady 6 i 7.

Podsumowując dotychczasowe obserwacje, zauważamy, że negacja może objawiać się w tekstach na trzy sposoby: po pierwsze, z formalnym wykładnikiem *nie* bezpośrednio przy segmentie czasownikowym (por. przykłady 1, 2, 8, 12, 14,

15 oraz drzewo na rysunku 1); po drugie, przy formie czasownikowej nadrzędnej wobec jednostki wielowyrazowej (przykłady 3, 4, 5, 9, 10, 13 oraz drzewo na rys. 2); po trzecie, pragmatycznie, tzn. bez wykładnika negacji na jakimkolwiek poziomie struktury zdania, negację można wtedy odczytać z kontekstu (por. przykład 6, 7, 11; chodzi tu też m.in. o pytania retoryczne, nierzeczywisty tryb warunkowy czy presupozycje).

W zachodniej literaturze lingwistycznej w kontekście rozważań na temat negacji często pojawia się termin *polarity*¹⁰ (Giannakidou 2011; Horn 1989; Ladusaw 1996; Palacios Martinez 1991; Penka 2016; Pietarinen 2001; Progovic 1994; Van der Wouden 1997). Dotyczy on zjawiska występowania niektórych jednostek leksykalnych tylko w kontekście negacyjnym, tj. w zdaniach przeczących – tak zachowują się jednostki spolaryzowane ujemnie, czyli *Negative Polarity Item* (NPI), bądź też tylko w zdaniach twierdzących – tak zachowują się z kolei jednostki spolaryzowane dodatnio, czyli *Positive Polarity Item* (PPI). Do pierwszych tradycyjnie zalicza się np. angielskie *any* i *ever*. Stąd na przykład wspomniane *any* pojawić się może w zdaniach przeczących, ale nie jest używane w analogicznych zdaniach twierdzących. Dodatkowo NPI mogą być również użyte w pytaniach, okresach warunkowych czy w zdaniach z niektórymi czasownikami mającymi negację w strukturze głębokiej (por. *wątpić*). W języku polskim do jednostek tego typu zaliczymy: *nikt*, *nic*, *nigdzie*, *żaden*, *wcale*. Z kolei do PPI możemy zaliczyć polskie: *kiedykolwiek*, *gdziekolwiek*.

Wielu autorów zajmujących się zjawiskiem polaryzacji dostrzega je również w jednostkach wielowyrazowych. Stąd doszukują się NPI np. w wyrażeniach idiomatycznych przywoływanych w kształcie: *lift a finger*, *drink a drop*, *have a hope in hell*¹¹ (Giannakidou 2011; Horn 1989; Ladusaw 1996; Palacios Martinez 1991; Penka 2016; Pietarinen 2001; Van der Wouden 1997). Potraktowanie polskich odpowiedników wymienionych fraz czasownikowych jako NPI budzi zastrzeżenia. Chcąc uznać np. polski odpowiednik pierwszej z wymienionych jednostek, musielibyśmy przyjąć, że zwrot *{ktoś} nie kiwnął palcem* ma postać *{ktoś} kiwnął palcem*, a *nie* nie jest jej komponentem, lecz wykładnikiem negacji – wszak NPI występują

¹⁰ Będziemy go przekładać na język polski jako *polaryzacja*.

¹¹ Anglojęzyczne słowniki idiomów notują tego typu jednostki w różny sposób, por. np. angielskie odpowiedniki polskiego *ktoś nie ruszy palcem* i *ktoś nie ma najmniejszych szans*: w *Longman Dictionary of English Idioms* (1996, s.v. *finger*) znajdujemy hasło *lift a finger* (a na końcu artykułu hasłowego dodatkowo informację gramatyczną: *Neg* – czyli z *negacją*) oraz *not have a hope in hell* (całe hasło wytłuszczone). Z kolei *Cambridge International Dictionary of Idioms* (2002, s.v. *finger*) podaje jako hasło *not lift a finger* oraz *not have a hope in hell* (*not* nie jest wytłuszczone). Natomiast *The Oxford Dictionary of Idioms* notuje jedynie: *lift a finger* (bez żadnego komentarza dotyczącego negacji) oraz *not a hope in hell* (bez *have*). Jedną z przyczyn rozbieżności w notacji może być choćby to, że w języku angielskim nie ma podwójnej negacji, stąd słowa z semem negacji, takie jako *nobody*, *nowhere*, *nothing*, *never*, nie występują w zdaniu z *not*, np. *He has never lifted a finger to help*.

w kontekście negacyjnym, a postać z *nie* nie wymaga zaprzeczenia. W języku polskim podwójna negacja sprawia, że nie można wymienić partykuły przeczącej na inny leksem będący nośnikiem negacji, jak np. angielskie *not* na *never*, *nobody* itp. W polszczyźnie użycie jakiegokolwiek nieczasownikowego wyrażenia przeczącego w rodzaju wspomnianych *nikt*, *nic*, *żaden* itp. pociąga za sobą dodatkowo potrzebę poprzedzenia czasownika partykułą *nie*. Stąd przy czasownikowych jednostkach wielowyrazowych użycie innego przeczącego wyrażenia nie eliminuje partykuły *nie* (przy zachowaniu czasownikowego charakteru danej frazy; nie mamy tu na myśli np. transformacji składniowych z *bez*). Analogicznie dyskusyjne w polszczyźnie byłoby uznanie za NPI predykatów występujących wyłącznie z *nie*: *posiadać się* (z *czegoś*), *roztawać się* (z *czymś*), *umywać się* (do *czegoś*), *omieszkąć* etc.

Na marginesie zauważmy tylko, że niekontrowersyjnych kandydatów na NPI można znaleźć choćby we frazach rzeczownikowych: *ostatnie słowo*, *złamany grosz*. Natomiast do PPI można by zaliczyć: *diabła warte*, *gówno warte* (por. **To nie jest gówno warte*¹²).

Podsumujmy wnioski. Rozważając zjawisko negacji w zwrotach, możemy wyróżnić kilka grup fraz czasownikowych:

1. Istnieją wielowyrazowe jednostki werbalne, których komponentem jest partykuła przecząca. *Nie* nie jest w takiej sytuacji wykładnikiem negacji, a składnikiem jednostki wielowyrazowej, np. *{ktoś} za kołnierz nie wylewa*, *{ktoś} nie urodził się wczoraj*. Jednostki tego typu mogą występować, co prawda, w zdaniach bez *nie*, ale nie są to zdania asertoryczne, por. w pytaniach retorycznych: *A co on urodził się wczoraj, żeby miał tego nie wiedzieć?*
2. Obserwujemy jednostki, które zwykle występują, co prawda, w obu typach kontekstów – negacyjnym i afirmatywnym, ale wystąpienia z negacją zdecydowanie dominują i stanowią ich standardowy sposób użycia, co znajduje odzwierciedlenie w informacji słownikowej, gdzie bądź są kwalifikowane jako ciągi zawierające *nie* (tak są zazwyczaj interpretowane w WSJP), bądź też pojawiają się (szczególnie w ISJP) z komentarzem gramatycznym ZWYKLE NEG, np. *{ktoś} owija w bawełnę* lub *{ktoś} jest z cukru*.
3. W polszczyźnie można wyodrębnić grupę fraz, w których negacja jest ograniczona morfologicznie – dotyczy jednostek, których formy rozkaznikowe w funkcji podstawowej są zanegowane¹³, np. *{ktoś} odwraca kota ogonem*

¹² Jedyna negacja, jaka tu ewentualnie wchodzi w grę, może być w pytaniu retorycznym oraz w funkcji – nazwijmy ją – echoicznej, tj. wówczas gdy powtarzamy użyte przez przedmówcę zdanie lub przytaczamy fragment jakiejś wypowiedzi, dodając do niej partykułę przeczącą, np. X: *Te narzędzia były gówno warte!* Y: *Te narzędzia wcale nie były gówno warte. Używaliśmy ich przez lata!*

¹³ Ściśle biorąc, chodzi tu o formy rozkaznika użyte w funkcji prymarnej, a nie w funkcji życzeniowej czy innych funkcjach sekundarnych, por. *Kręć się tak dalej jak gówno w przerebli, to z niczym się już nie wyrobisz*.

(por. *Nie odwracaj kota ogonem!*); {ktoś} kręci się jak gównu w przereźbli, {ktoś} chowa głowę w piasek.

4. Występują w języku polskim jednostki neutralne pod względem kategorii negacji, to znaczy takie, które równie dobrze tworzą formy twierdzące, jak i przeczące, np. {ktoś} zbija bąki, {ktoś} daje {komuś} kosza, {coś} idzie na marne.
5. Możemy wreszcie wyróżnić jednostki występujące wyłącznie w kontekście pozytywnym, np. {ktoś} zbiera grosz do grosza (polskie Positive Polarity Items). Do tej grupy można prawdopodobnie zaliczyć również np.: {coś} ma się do {czegoś} jak pięść do oka; {ktoś} ma z {kimś} do pogadania, {ktoś} zna {kogoś} jak zły szeląg. Mówiąc o występowaniu wymienionych wyżej ciągów wyłącznie w kontekście pozytywnym, mamy tu na myśli fakt, że nie można bezpośrednio przyłączyć *nie* do komponentu werbalnego danego zwrotu, czyli da się stwierdzić brak negacji wewnątrzdzaniowej, co oczywiście w żaden sposób nie może wykluczać możliwości pojawienia się *nie* w negacji przyzdaniowej¹⁴.

Przedstawione wyżej grupy nie mają charakteru klasyfikacji, a jedynie wskazują pewien zarys zjawisk, łączących się z negacją zwrotów grupy werbalnej. Zagadnienie negacji w odniesieniu do opisywanych frazeologizmów czasownikowych okazuje się w polszczyźnie kategorią złożoną i ważką z punktu widzenia opisu języka oraz, będącego jego konsekwencją, opisu leksykograficznego. Słowniki języka polskiego uwzględniają informację na temat negacji, przy czym, jak pokazaliśmy, nie ma w tym względzie jednego obowiązującego wzorca opisu. Warto zauważyć, że równie ważna informacja o całkowitym zablokowaniu negacji w jednostkach jest właściwie pomijana. Wyjątek w tym względzie stanowi słownik walencyjny Walenty (Przepiórkowski i in. 2013), który notuje schematy zdaniowe afirmatywne (*aff*) i negacyjne (*neg*). Wydaje się zasadne, by tego typu informacja o jednostce regularnie była uwzględniana w słownikach ogólnych polszczyzny.

Poczynione wyżej obserwacje mają charakter wstępny. Jednakże już na ich podstawie można zauważyć, w jak zróżnicowany sposób zachowują się analizowane zwroty. Ramy tego artykułu nie pozwalają na bardziej wyczerpujący opis podatności zwrotów na różnego typu operacje składniowe. Z pewnością komplementarna klasyfikacja opisywanych tu przez nas fraz czasownikowych wymaga jeszcze dokładniejszego zbadania.

¹⁴ Wszystkie omawiane jednostki mogą bowiem wystąpić w kontekstach typu: *Nie jest prawdą, że x*, np. *Nie jest prawdą, że Jan ma z nim do pogadania.*; *Nie jest prawdą, że znamy go jak zły szeląg.*

Bibliografia

- Bogusławski, A. (1976). *O zasadach rejestracji jednostek języka*, „Poradnik Językowy” 8, 356–364.
- Bogusławski, A. (1987). *Obiekty leksykograficzne a jednostki języka*. W: Z. Saloni (red.). *Studia z polskiej leksykografii współczesnej* (13–34). Białystok: Wydawnictwa Filii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bogusławski, A. (1989). *Uwagi o pracy nad frazeologią*. W: Z. Saloni (red.). *Studia z polskiej leksykografii współczesnej III* (13–30). Białystok: Wydawnictwa Filii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bogusławski, A., Danielewiczowa, M. (2005). *Verba polona abscondita. Sonda słownikowa III*. Warszawa: Elma Books.
- Cambridge International Dictionary of Idioms*, red. E. Walter, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Czerepowicka, M., Kosek, I., Przybyszewski, S. (2014). *O projekcie elektronicznego słownika odmiany frazeologizmów czasownikowych*, „Polonica” XXXIV, 115–123.
- Danielewiczowa, M. (1996). *O znaczeniu zdań pytajnych w języku polskim. Charakterystyka struktury tematyczno-rematycznej wypowiedzi interrogatywnych*. Warszawa.
- EJO: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1999.
- Giannakidou, A. (2011). *Negative and positive polarity items: licensing, compositionality and variation* W: *Semantics: An International Handbook of Natural Language Meaning*, t. 2, red. C. Maienborn, K. von Stechow, P. Portner, Berlin: Mouton de Gruyter, 1660–1712.
- Grochowski, M. (1982). *Zarys leksykologii i leksykografii*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Grochowski, M. (1986). *Polskie partykuły. Składnia, semantyka, leksykografia*. Wrocław.
- Grochowski, M. (2001). *Nieciągłe jednostki języka z segmentem „nie”. Wybrane problemy składni zewnętrznej, wewnętrznej i leksykografii*. W: *Frazeografia słowiańska. Księga pamiątkowa poświęcona prof. dr hab. Halinie A. Lilicz*, red. M. Bałowski, W. Chlebda, Opole, 215–220.
- Grochowski, M., Kisiel, A., Żabowska, M. (2014). *Słownik gniazdowy partykuł polskich*, Kraków.
- Horn, L. (1989). *A Natural History of Negation*. Chicago: University of Chicago Press.
- ISJP: *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
- Israel, M. (2011). *The Grammar of Polarity. Pragmatics, Sensitivity, and the Logic of Scales*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Klima, E.S. (1964). *Negation in English*. W: *The structure of language*, red. J. Fodor, J.J. Katz. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 246–323.

- Krifka, M. (1991). *Some remarks on negative items*. W: *Semantic Universals and Universal Semantics*, red. D. Zaefferer. Berlin: Foris Publication, 150–189.
- Ladusaw, W. (1996). *Negation and polarity items*. W: *The handbook of contemporary semantic theory*, red. S. Lappin. Oxford: Blackwell, 321–341.
- Lewicki, A.M. (1986). *Składnia związków frazeologicznych*, „Biuletyn PTJ” XL, 75–82.
- Longman Dictionary of English Idioms*, red. T. Hill Long. Harlow: Longman, 1996.
- NKJP: Narodowy Korpus Języka Polskiego. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa (2012), <http://www.nkjp.pl/index.php?page=3&lang=0>.
- Oxford Dictionary of Idioms*, red. J. Siefring. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Palacios Martinez, I. (1991). *Negative polarity idioms in Modern English*, „ICAME Journal” 23, 65–115.
- Penka, D. (2016). *Negation and Polarity*. W: *Routledge Handbook of Semantics*, red. Riemer. London: Routledge, 303–319.
- Pietarinen, A.V. (2001). *What is a polarity item?*, „Linguistic Analysis” 31, 235–269.
- Progovac, L. (1994). *Negative and positive polarity. A binding approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Przepiórkowski, A., Skwarski, F., Hajnicz, E., Matejuk, A., Świdziński, M., Woliński, M. (2013). *Modelowanie własności składniowych czasowników w nowym słowniku walencyjnym języka polskiego*, „Polonica” XXXIII, 159–178.
- Sadock, J.M. (1974). *Towards a Linguistic Theory of Speech Acts*. New York: New York Academic Press.
- Searle, J.R. (1979). *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SJPD: *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958–1964.
- Słownik walencyjny języka polskiego Walenty*, walenty.ipipan.waw.pl.
- Stantcheva, D. (2006). *The Many Faces of Negation – German VP Idioms with a Negative Component*, „International Journal of Lexicography” 19 (4), 397–418.
- USJP: *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Van der Wouden T. (1997). *Negative contexts. Collocation, polarity and multiple negation*, London: Routledge.
- WSF: *Wielki słownik frazeologiczny*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
- WSJP: *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Żmigrodzki, wsjp.pl.